

УДК 9(М)3

РУЙНІВНІ ВПЛИВИ ІНОЗЕМНИХ НАЙМАНЦІВ НА МИРНЕ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В РОКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Микола ВИСОТІН

науковий співробітник відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

Анотація. У статті на підставі документального матеріалу і літописних джерел обстоюється думка, що підрозділи іноземних найманців, які входили до складу війська Речі Посполитої, внаслідок низки чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру призвели до суттєвих втрат мирного населення Волині в роки Хмельниччини.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, Волинь, Хмельниччина, коронне військо, іноземні найманці, мирне населення, демографічні втрати, матеріальні втрати.

РАЗРУШИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ ИНОСТРАННЫХ НАЕМНИКОВ НА МИРНОЕ НАСЕЛЕНИЕ ВОЛЫНИ В ГОДЫ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

Николай ВИСОТИН

научный сотрудник отдела исторических памятников краиноведения НИИУ

Аннотация. В статье на основании документального материала и летописных источников отстаивается мнение, что подразделения иностранных наёмников, входивших в состав войска Речи Посполитой, вследствие ряда факторов объективного и субъективного характера привели к существенным потерям мирного населения Волыни в годы Хмельниччины.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Украина, Волынь, Хмельниччина, коронное войско, иностранные наемники, мирное население, демографические потери, материальные потери.

DESTRUCTIVE INFLUENCE OF FOREIGN MERCENARIES ON CIVILIAN POPULATION OF VOLYN DURING THE KHMELNYTSKYI UPRISING

Mykola VYSOTIN

research officer of Ukrainian Studies Historical Sites Department of RIUS

Annotation. In the article on the basis of documentary materials and chronicles the author defends opinion that the units of foreign mercenaries, which formed a part of army of the Polish-Lithuanian Commonwealth, caused substantial civilian casualties in Volyn during the Khmelnytskyi Uprising.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, Volyn, Khmelnytskyi Uprising, crown army, foreign mercenaries, civilian population, demographic losses, financial losses.

Одним із активних учасників українсько-польського протистояння років Хмельниччини були загони іноземних найманців, які перебували на службі Речі Посполитої. Їхня участь у війні стала виявом загальноєвропейського тренду військового розвитку, який полягав у прагненні монарших осіб замінити дворянське військо (посполите рушення – у Польщі) регулярними арміями, в яких за грошову винагороду служили б професіонали [23, с. 248]. Таке прагнення було викликане загальною кризою самої системи посполитого рушення, першопричиною якої стало небажання шляхти воювати. Відтак найманці якісно вирізнялися на тлі традиційного станового ополчення, оскільки, на думку російського історика М. Любавського, «люди, які присвятили себе військовій справі, солдатській професії, виявлялися в битвах більш вправними і стійкими, аніж лицарство, дворянство або міська міліція» [21, с. 210]. Розпочавши активно використовувати найманців ще на межі XV–XVI ст., на момент початку козацького виступу 1648 р. Польща вже повністю залежала від їхніх послуг.

Однак позитивні якості найманого війська не могли переважити властивих йому недоліків, які передусім полягали у нанесенні фінансових, матеріальних і демографічних втрат мирному населенню регіону бойових дій. Причини деструктивності найманого війська корінилися в самій його сутності і в загальному вигляді можуть бути зведені до таких ключових чинників.

По-перше, на Волині, починаючи з перших місяців Хмельниччини, сконцентрувалася велика кількість іноземних вояків. По-друге, для пересічного найманця мали сенс лише гроші

та частка у військовій здобичі, які забезпечували йому не лише добробут, але й елементарне виживання. Задля отримання бажаного вояки були готові на все: на смертельний ризик у бою, на зраду й перехід на бік противника (якщо той міг запропонувати вигідніші умови) і, безперечно, на пограбування населення. В цьому контексті обивателі в очах найманця нічим не відрізнялися від ворожих солдат, яких слід було перемогти і заволодіти їхнім майном. Крім того, до збитків мирного населення слід віднести необхідність грошового і матеріального забезпечення іноземного війська, яке хоч формально й утримувалось коштом наймача (держави або заможного шляхтича), однак фактично весь тягар у вигляді податкового пресу, необхідності надання стацій, військових постів тощо перекладався на плечі простих людей.

Поєднання обох чинників мало вирішальне значення, оскільки чим більшою є деструктивна за своєю сутністю військова сила, тим більшу шкоду вона потенційно може завдати об'єкту своєї агресії.

Відомості про концентрацію на Волині значної кількості найманців, як правило, мають опосередкований характер (але не стають при цьому менш вірогідними). Зокрема, відомо, що вояки-професіонали служили практично в усіх родах тогочасного війська: в артилерії, піхоті, кавалерії, несли гарнізонну службу і т. ін. Іноземний ринок найманої військової сили був цілком сформованим і мав широкі пропозиції для вербування з числа волохів, німців, словаків, сербів, татар, трансильванців, угорців, чехів, шотландців і т. ін. [28, с. 192]. Серед усіх вояків найбільше цінували німців, котрі завдяки доброму вишколу та значному

бойовому досвіду мали стабільно високе реноме на європейських театрах військових дій [24, с. 55]. Разом з тим ці ж самі німці, яких високо цінували як професіоналів, набули собі недоброї слави як такі, що найбільш жорстоко ставляться до мирного населення [6, с. 21]. Цю рису відзначали сучасники, вказуючи, що «вони більш схильні до бунтів та нещадні до мирного населення, вони й раби свого пияцтва та обжерливості» [22, с. 115]. Щоправда, український дослідник О. Сокирко дотримується думки про зменшення можливостей Польщі у вербуванні німецьких найманців після Вестфальського миру, оскільки Папа Римський Інокентій X заборонив надавати допомогу Речі Посполитій через її відмову вступити у війну з Османською імперією на боці Венеції [23, с. 251; 13, с. 90].

Втім навіть за умови, що вербування німців справді було ускладнене, Корона не відчувала нестачі в бажаючих вступити до війська (на перший план виступила радше інша проблема – де знайти гроші, аби заплатити всім завербованим воякам). Про достатню кількість охочих до служби свідчить, наприклад, уривок з листа коронного польного гетьмана Станіслава Потоцького до короля Речі Посполитої Яна Казимира. Слова Потоцького заслуговують на цілковиту довіру, оскільки він, на той час друга особа у польському вищому воєнному командуванні, як ніхто інший був обізнаний із ситуацією у війську. Він, зокрема, писав: «...багато (виділення моє. – М. В.) волохів у війську розмножилось. І хоч вони підкреслюють свою дружбу до Речі Посполитої, довіряти їм не варто, враховуючи що Хмельницький породичався з їх господарем. Тому не раджу, аби

в.к.м. давав грамоти на їх вербування». З огляду на подану королю пораду Потоцький рекомендував «вербувати солдат з хорватів, угорців та сербів, котрі є набагато кращими, боездатнішими, кмітливішими і слухнянішими від волохів» [15, с. 657]. Аналіз даного уривка дає можливість зробити декілька важливих висновків. По-перше, про ненадійність частини найманців і їхню схильність до зради. По-друге, про те, що навіть через 4 роки після того, як поляки, ймовірно, втратили можливість вільно вербувати німців, вони не відчували браку в іноземних військових професіоналах. Про це свідчить наявність у їхньому розпорядженні значної кількості волохів (яких гетьман підозрював у ненадійності), а також можливість замінити їх у разі потреби іншими, лояльнішими вояками. При цьому йдеться про принаймні потрійну альтернативу – обирати можна було з числа хорватів, угорців та сербів. Принагідно зауважимо, що в подальшому підозри гетьмана щодо ненадійності волохів цілком справдилися. 1653 р. вони перейшли на бік татар і, взявши участь в одному з наймасштабніших за всю історію Хмельниччини татарських рейдів волинськими землями, нарівні з кримцями завдали волинянам катастрофічних втрат [12, с. 358–376].

На жаль, встановити точне число найманців, які перебували на службі Речі Посполитої, наразі неможливо, оскільки достеменно невідомо, скільки разів протягом війни відбувався зтяг, у якій кількості тощо. З'ясування точної кількості найманців значно ускладнюється також тим, що зтяг відбувався не лише державним, але й приватним коштом. Так, на думку О. Сокирка, починаючи з XVI ст., саме магнати стали другим

після держави «замовником» на ринку найманства в Речі Посполитій. Надвірні загони, які становили кістяк їхнього приватного війська, мали найманий характер [24, с. 52]. «Приватні» іноземці, які потрапляли до надвірних загонів заможної шляхти, фактично не підлягали обліку. Про деякі з цих загонів передусім відомо з матеріалів судових розглядів, у яких найманці, як правило, виступали в ролі звинувачуваних у справах про здирництво з мирного населення або вчинення інших злочинів. На жаль, повідомляючи конкретні обставини конфліктних ситуацій, такі документи не дають достатньої кількості даних, на підставі яких можна було хоча б приблизно обрахувати загальну кількість «приватного» зятягу.

Утім, якщо брати до уваги, що зазвичай кількість зятягу була пропорційною ступеню небезпеки, яку, власне, і мали б усунути найняті вояки, слід визнати, що вже влітку 1648 р. військо Речі Посполитої поповнилося значною кількістю іноземців. Так сталося тому, що після катастрофічних поразок під Жовтими Водами (29 квітня – 16 травня 1648 р.) і Корсунем (25 – 26 травня 1648 р.), в результаті яких коронне військо було знищене, польський уряд усвідомив, що наразі він має справу не з черговим бунтом, а з вкрай небезпечним козацьким повстанням. Відтак примас Польщі Мацей Лубенський 9 червня 1648 р. в універсалі до шляхти підкреслював, що задля порятунку Вітчизни негайно «ognistego żelaznego potężnego woyska potrzeba, to jest usarzów, raytarów, draganów у piechoty niemieckiey», бо єдина надія на порятунок є не у зятягу хлопства, а «w samey nas szlachcie у ludziach cudzoziemskich» [7, с. 10–17].

Надалі сукупне число найманців лише зростало. Цьому сприяла не лише об'єктивна потреба у війську, але й банальне небажання шляхти брати участь у військових діях, які з часом все більше набували зтяжнього характеру. За влучним висловом польського історика Т. Корзона, дедалі більше шляхти волило «zamienić swoją krew drogocenną na pieniądze wydobyty z kalety w postaci specjalnego podatku» [3]. І для цього волинська шляхта знаходила гроші попри загальну руйнацію воеводства. Про це у червні 1649 р. писав київський воевода Адам Кисіль у листі до литовського підканцлера Лева Казимира Сапеги. Зокрема, він відзначав: «...ми б ображали Господа Бога, якби прикидалися такими бідними (аби не бути в змозі сплатити гроші для утримання найманого війська. – М. В.) ..., тому що багато хто з нас, з ласки Божої, ще має статки аби врятувати Вітчизну». Більше того, далі Кисіль висловив думку, що використання найманого війська замість посполитого рушення в більшості випадків є доцільнішим [15, с. 240].

Практично це виглядало так, що «бойовий ентузіазм» шляхти виявлявся (та й то не повною мірою) лише під час генеральних виступів щорічних військових кампаній, таких як битва під Пилявцями (1648 р.), Берестечком та Білою Церквою (1651 р.), Батогом (1653 р.), під час Збаразько-Зборівської військової операції (1649 р.) тощо. Але як тільки пік небезпеки минав, з нею згасало і шляхетське завзяття. Тому шляхта, яка не бажала наражатися на небезпеку і сидіти в таборі, при першій можливості розходилася, перекладаючи обов'язок несення військової служби на плечі професіоналів. Ця тенденція яскраво виявилася 1651 р.,

коли одразу після Берестецької битви волинська шляхта замість того, аби розвивати успіх, відмовилася від продовження кампанії. 14 липня 1651 р. в генеральному обозі зібрався екстраординарний сеймик Волинського воеводства, який постановив розпустити посполите рушення і сформувати натомість дві наймані корогви у 200 коней на чолі з ротмістрами Августином-Домініком Єло-Малинським і Ярославом Потієм. Для утримання цієї корогви шляхта мала виділити ротмістрам 2 тисячі золотих трактаменту і жолду – з розрахунку по 60 золотих на коня. Неважко підрахувати, що в цьому випадку лише початковий платіж найманцям мав складати близько чотирнадцяти тисяч польських золотих. Аби зібрати таку суму, кожен з учасників воеводського посполитого рушення мав стягнути зі своїх підданих надзвичайний подвійний подимний податок [1, ф. 25, спр. 269, арк. 682 зв.–685, 757 зв.–759 зв., 779–780; 25, с. 223; 7, с. 595].

Відомо також, що в період між 1649 і 1651 роками відбувся значний зтяг шведів. Щоправда, не існує єдиної думки щодо його кількості. Так, шляхтич Кшицький у листі, написаному 21 червня 1651 р. у таборі коронних військ під Берестечком, переповідає слова шведського посла, за якими під знамена Яна Казимира стало все (!) шведське військо. При цьому королева Христина не забороняла своїм людям вербуватися, оскільки «війна з християнським цісарем (Тридцятилітня війна. – М. В.)» скінчилася, і військо нудьгувало. Своєю чергою Великий візир Кримського ханства Сефер Газі дотримувався думки, що шведських найманців було декілька тисяч [15, с. 658]. Втім, попри таку розбіжність думок, немає сумнівів у тому, що у

коронному війську шведів було багато. Також існує думка про те, що під час Берестецької битви відбувся чималий зтяг вояків з Франції [26, с. 72].

Отже, з часом посполиті рушення скликаються дедалі рідше і в усіх українських воеводствах, які входили до складу Речі Посполитої (в тому числі й на Волині), поступово починає переважати використання найманого війська. Тенденція виявилася такою стійкою, що, зрештою, її довелося закріплювати на законодавчому рівні. Для цього 11 серпня 1653 р. шляхта Волинського воеводства зібралася на сеймик, на порядку денного якого стояло лише одне питання – про встановлення способу організації війська у воеводстві. Під час вироблення проекту рішення депутати мали спиратися на досвід інших воеводств, які на той час вже виставляли ланових або найманих жовнірів замість посполитих рушень [1, ф. 25, спр. 273, арк. 831 зв.–834; ф. 28, спр. 89, арк. 903 зв.–905; 25, с. 292].

Поступова концентрація на території Волині все більшої кількості найманців створювала потенційно вибухонебезпечну ситуацію. Передусім це було пов'язано з необхідністю сплачувати гроші чималій кількості вояків, оскільки хоч би в який спосіб відбувався зтяг (державним коштом чи приватним), зрештою, весь тягар з утримання найманого війська лягав на плечі мирного населення. Кошти для найманців намагалися знайти в будь-який спосіб, не зупиняючись у разі крайньої потреби перед реквізиціями. Так вчинив Ієремія Вишневецький 1648 р., коли охоплене панікою посполите рушення та іноземне військо тікало з поля бою після поразки під Пилявцями. Розуміючи, що призупинити панічну втечу можуть лише гроші,

князь «в костьолах срібні хрести та келихи реквізував ... у купців позику взяв ... заплатив солдатам і найняв їх на службу» [20, с. 49]. Нарівні із реквізіціями не меншої (або й більшої) шкоди завдавало мирному населенню оподаткування, рівень якого з початком війни зріс у багато разів. Так, готуючись до військової кампанії 1649 р., реляційний сеймик Київського воєводства, який відбувся 15 березня в Луцьку, ухвалив здійснити зятяг трьох тисяч кіннотників та однієї тисячі драгунів. Гроші для утримання цих загонів передбачалося збирати з цивільного населення в декілька етапів протягом двох років. При цьому в перший рік сума подимного мала перевищити звичайний рівень оподаткування в 13 разів, а в другий рік – у 12 разів [7, с. 74–82].

Надалі ситуація погіршувалася. Попри те, що внаслідок затяжної війни та супутніх їй природних катаклізмів кількість населення воєводства стрімко зменшувалася, а решта щороку біднішала дедалі більше, рівень податків незмінно утримувався на високому рівні. Примітно, що у вересні 1652 р., коли на Волині вирувала найпотужніша за весь період Хмельниччини епідемія чуми, воєводський реляційний сеймик розглядав питання про визначення розміру подимного податку. При цьому шляхта виходила з того, що інші воєводства (які постраждали від війни та епідемії значно менше, ніж Волинь) надали згоду на збір десятикратного подимного для оплати нового війська і восьмикратного – для погашення заборгованості вже існуючому. Тобто загалом йдеться про встановлення в цих воєводствах вісімнадцятикратного (!) подимного податку. Але, врахувавши високий рівень смертності серед волинян під час епідемії,

який подекуди сягав 50% [11, с. 204–217], шляхта ухвалила відмовитись від запровадження десятикратного податку, обмежившись встановленням восьмикратного подимного. Місцем роботи фінансової комісії, яка мала організувати збір коштів, було призначено м. Радом, яке на той час ще не було охоплене пошестю [1, ф. 25, спр. 272, арк. 512 зв.–513 зв.; 25, с. 261].

Незважаючи на те, що загальнодержавні сейми та місцеві сеймики постійно підвищували податки, грошей все одно не вистачало, оскільки їх поглинали військові витрати. Дедалі зростаючу проблему бюджетного дефіциту засвідчила постанова елекційного сеймику волинського воєводства, який відбувся 1655 р. Депутати, обрані на вальний сейм у Варшаві, повинні були домагатися від інших учасників шляхетського зібрання, аби кошти, які надійшли до державної скарбниці, витрачалися не лише для наймання нових загонів та платні вже існуючим, але й на інші нагальні потреби, як-от: викуп бранців з татарської неволі, нагороду заслужених осіб і т. ін. [1, ф. 28, спр. 91, арк. 813–817 зв.; 8, с. 7–13]. На жаль, виконати таку інструкцію було нереально. Як констатував Самійло Величко, описуючи в літописі події 1653 р., «зібрати ... гроші з винищеного й до решти розруйнованого посполитого народу було вельми важко» [10, с. 321]. Тому з часом шляхта ігнорує будь-які постанови про збір коштів. Лише взимку 1656 р. Ян Казимир двічі (15 і 27 лютого) звертався до волинської шляхти із закликом терміново зібрати чотирикратний подимний податок, ухвалений 1654 р., а також ліквідувати заборгованість з інших подимних, аби мати можливість утримувати наймане військо. Невдовзі після

короля до шляхти Володимирського і Луцького повітів звернувся волинський скарбник і поборця Станіслав Мушатич Охлоповський, який також вимагав терміново сплатити вказаний податок. Проте всі урядові постанови залишилися без відповіді, оскільки населення Волині було неплатоспроможним [1, ф. 25, спр. 280, арк. 910–912, 912–913; ф. 28, спр. 93, арк. 366–367, 367–368]. З метою врятування ситуації подеколи король змушений був платити найманцям особисто. Наприклад, Величко повідомляє, що восени 1653 р. під Жванцем «в німецькому, польському й угорському війську почалося невдоволення, що вони голодні й холодні ... і даремно гинуть у полі й окопах. Король мусив годувати військо зі своєї кишені» [10, с. 149].

Нестача в уряді коштів та матеріальних ресурсів для утримання війська створювала небезпеку переходу найманних загонів у повному складі на бік противника. Так відбувалося, якщо вояки вважали, що новий наймач буде здатен забезпечити їх краще, аніж теперішній. На відміну від військового командування для мирного населення Волині зміна найманцями свого господаря жодного значення не мала. Адже незалежно від того, кому наразі вони служили, люди, як і раніше, мусили їх утримувати власним коштом (за рахунок грошових податків та натуральних стацій). Тож можемо сказати, що у війні перевагу мав той, у кого був останній шмат хліба, аби нагодувати власних солдатів, і останній золотий, аби заплатити їм за контрактом [22, с. 122]. Перехід найманців на бік противника був поширеним явищем і його використовували на свою користь як поляки, так і українці. Так, активно послуговувався тактикою переманювання

гетьман Богдан Хмельницький. Вдаючись до таких дій, він одночасно вирішував два стратегічних завдання: послаблював польське військо і посилював власне. В цьому контексті цікавим виглядає фрагмент листа Богдана Хмельницького, адресованого коменданту Замостя, капітану німецького гарнізону Вейгеру¹: «...просимо ваші милости до себе в компанію, в одне товариство вірне, під присягою Бога всемогучого. Не лише жадної погуби, але й найменшої кривди від нас не сподівайтесь; хто тепер старшина, той і при нас на своєму становищі і при своїй честі залишиться. Не будете ані голодні, ані голі, ані босі, а навпаки – будете вдоволені і мною і обопільним товариством. Думаємо, що ви радо згодите пристати на це, як християни і з роду браття наші, як ті люди, що звикли своїм трудом і шаблею заробляти на шматок хліба, так само, як і ми на цьому світі живимось» [18, с. 254; 19, с. 82; 17, с. 130; 14, с. 97; 27]. Аналіз даного уривку засвідчує декілька важливих моментів. По-перше, за перехід на свій бік Хмельницький обіцяє німцям високу платню, повне матеріальне забезпечення, а також належну частку у військовій здобичі. Зрозуміло, що для того, аби угода зацікавила найманців, запропонована їм грошова винагорода мала бути відчутно більшою, аніж та, яку вони отримували у поляків, до того ж її слід було сплачувати вчасно. Гетьман розумів, що в разі недотримання умов цієї угоди німці підуть від нього з такою ж легкістю, з якою можуть піти від поляків. Тож для того, аби не допустити такого розвитку

¹ Хмельницький вважав Вейгера німцем помилково. Втім це ніяк не змінює важливості листа і висновків, які з нього можна зробити, оскільки все, що було написано українським гетьманом, написано так, як би він говорив саме з німцями.

подій, українське командування (власне, як і польське) було готове не зупинятися перед жорсткими заходами. Так, відчуваючи потребу в коштах невдовзі після битви під Берестечком, Хмельницький, не вагаючись, реквізував у жителів м. Павлово три тисячі золотих, які повністю пішли на платню війську [15, с. 596].

По-друге, ймовірний перехід німецьких найманців до козаків не сприймався ніким (окрім хіба що поляків) як зрада. Самі перемовини велися з позицій взаємної поваги і рівноправності сторін, а пропонувані умови були продиктовані меркантильним розрахунком, що був результатом прагнення максимально забезпечити особисту вигоду як українців, так і німців. Більше того, ймовірний перехід німецького гарнізону на бік козаків цілком узгоджувався з їхнім неписаним кодексом честі. На цьому зауважував Якоб фон Вальгаузен – сучасник подій, військовий спеціаліст XVI ст., автор військового статуту, поширеного на межі XVI–XVII ст. в країнах Західної та Східної Європи, – який писав, що найманці «хоч би й дияволу за гроші служити готові» [9, с. 26]. Безперечно, для всіх жителів Волині взимку 1653 р. таким «дияволом» стали татари, оскільки під час їхнього рейду «*stan[u] szlachecki[emu] u ubodzy[m] ludzi[am]*» було завдано непоправної шкоди. Як повідомляли воеводські сеймики Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств, що відбулися у м. Володимирі 2 січня 1654 р., напад характеризувався «*zabraniem niezliczonego plonu, spustoszenie[m] u usłane[m] trupami pola tuteysze[go]*» [7, с. 795; 8, с. 471–472]. З огляду на сказане тим більш показовим є наступний приклад, який ілюструє негативні для мирного населення результати, до яких призводили зради

найманців. У повідомленнях про трагічні наслідки татарського рейду землями Волині відзначалося, що значною мірою такої масштабності нападів татарам вдалося досягти завдяки допомозі волоських найманців (про ненадійність яких Станіслав Потоцький попереджав Яна Казимира ще 1648 р.). Загони волоської легкої кавалерії зазвичай виконували у війську Речі Посполитої диверсійні та розвідувальні функції, тож були добре обізнані з місцевістю [24, с. 58]. На бік татар перейшло чимало волохів, оскільки повідомлялося, що навіть через певний час після нападу «*w tych zagonach tatarskich siła [ich jest]*». Спокусившись обіцянкою високої платні та багатою здобиччю, волохи стали провідниками татарських чамбулів і забезпечили їхнім нападам бажану несподіваність та стрімкість. Цей вчинок настільки обурих шляхту, що вона одноставно ухвалила, «*aby [wołosza, ludzie fluxtae fidei] u woysku nie służyli u aby ich, według praw dawnych, nicht się chowac nie ważył, leże u statię w dobrach ziemskich dziedzicznych [nie dawali]*» [7, с. 795; 8, с. 471–472]. Для порушників цієї настанови запроваджувалося суворе покарання.

У ряді випадків до деструктивних дій найманців спонукало не лише недостатнє фінансування, але й саме ж військово-командування Речі Посполитої (хоч і опосередковано). Оскільки через нестачу грошей ані король, ані шляхта не могли собі дозволити постійно утримувати регулярну армію, її формували лише на час проведення воєнних кампаній. Коли ж нагальна потреба у ній відпадала, переважну більшість вояків звільняли з міркувань економії. Однак часткове вирішення фінансової проблеми одночасно породжувало іншу, не менш загрозливу.

Звільнені найманці нікуди не зникали. Розуміючи, що війну не закінчено і невдовзі вони знову знадобляться, іноземці залишалися в регіоні бойових дій, очікуючи чергового призову. Небезпека «міжвоєнного» періоду полягала в тому, що командування, звільнивши вояків зі служби, втрачало останній (хоч не певний) важіль впливу на них. Російський дослідник С. Александров дотримується думки, що після розпуску для найманців вже не існувало ані господарів, ані законів [6, с. 6]. Ця теза цілком корелюється зі свідченнями сучасників. Так, уже згадуваний Вальгаузен з цього приводу писав: «...ці злодії вихваляються і коли їх з полку відпускають, помишляють про себе, що господаря над собою не мають. І що ніхто їм наказувати не може. І що ніхто над ними влади не має, і це їм [безкарно] минає і вдається, тому що християнські володарі в своїх землях таке самочинство їм попускають» [9, с. 54]. Тож ці абсолютно некеровані вояки, не отримуючи навіть найменшої платні, на період вимушеного перепочинку були повністю позбавлені засобів до існування. Відтак вони виживали за рахунок пограбувань мирного населення, причому робили це без найменших докорів сумління. Частині найманців грабунки настільки припадали до смаку, що вони не поспішали повернутися до війська навіть тоді, коли їх закликали до цього командири. Ця тенденція яскраво виявилася, починаючи з перших років війни, про що свідчать два універсали, спрямовані до війська сеймом, який зібрався восени 1648 р. у Варшаві для елекції нового монарха². Прагнучи

² Король Речі Посполитої Владислав IV помер 20 травня 1648 р. після катастрофічних поразок польського війська під Жовтими Водами і Корсунем.

відновити розпорошене пилявецькою катастрофою військо, шляхта закликала «всіх тих, хто завербувався за гроші на службу Речі Посполитій як кінних, так і піших», аби вони покинули місця відпочинку і прибули «в повному складі до ... командувача військом кн. й. м. Вишневецького, воєводи руського». Аби мобілізація відбулася максимально ефективно, сейм, здавалося б, передбачив усі можливі ускладнення. Зокрема, тим ротмістрам, «котрі мали солдатів-іноземців, як рейтарів, так і драгунів», дозволялося збирати свої загони довше, ніж решті командирів (шість тижнів замість чотирьох), у зв'язку з тим, що їх вербування і прибуття до табору пов'язані з більшими складнощами. Окрім того, аби убезпечити людей від утисків, сейм виділив кошти для забезпечення вояків усім необхідним під час переходу, аби вони «в поході не завдавали ніякої шкоди мирному населенню і не брали підвод та грошей на утримання солдатів» [15, с. 184]. Щоправда, швидше за все, цей «жест» свідчив не стільки про піклування сейму добробутом обивателів, скільки про небажання зайвий раз дратувати селян та міщан, які в умовах тотального повстання цілком могли покозачитись і разом з Хмельницьким виступити проти Польщі. Створивши умови для проведення швидкої і ефективної мобілізації, сейм встановив також і суворе покарання для порушників військової дисципліни – «вигнання з війська і позбавлення честі назавжди» [15, с. 183]. Однак, незважаючи ані «на батіг», ані «на пряник», загони найманців (власне, як і решта війська) не поспішали прибути до табору князя Вишневецького. Це змусило учасників Варшавського сейму 27 жовтня 1648 р. видати ще один універсал, зміст якого

недвозначно свідчить про те, чим насправді займався військо замість того, аби відгукнутися на заклик командувача: «...до нас дійшли відомості, ніби люди ... замість того, аби прагнути в цей вкрай важливий для Речі Посполитої час швидше прибути до призначених військових начальників, одні плентаються від містечка до містечка і від села до села, а інші, придумавши самі собі причини, роблять у різних місцях зупинки, бідним людям різне безправ'я вчиняють, шкоду завдають і в повітах ... хліб поїдають» [15, с. 185].

Зауважимо, що процитовані документи засвідчили загалом нетипову ситуацію, коли найманцям забезпечили непогане утримання. Тогочасним війнам була характерна протилежність: фінансування значно відставало від реальних потреб армії. Але виняток лише підтвердив правило: якщо навіть в умовах відносного достатку найманці грабували мирне населення, то, перебуваючи у злиднях, вони робили це із ще більшим завзяттям. При цьому жовніри розглядали реквізиції не як грабiж, а як справедливу компенсацію за воєнні ризики, не надто високу платню і нерегулярність її виплати [2, с. 36; 28, с. 193]. Більше того, тогочасне суспільство сприймало війну як спосіб заробляння за рахунок військової здобичі. Це було звичною практикою і тому відбилося у записках сучасників: білоруський шляхтич Богуслав Маркевич констатував у своєму щоденнику, що німецькі найманці, з якими він служив пліч-о-пліч, «tylko dla szarpaniny zaciągali się» [28, с. 193; 4, с. 268].

Показові дані щодо втрат мирного населення можна отримати слідкуючи за «пригодами» окремих найманих підрозділів. Для прикладу, розглянемо дії

двох із них: надвірної волоської корогви овруцького старости Владислава Немаїрича і декількох іноземних корогов з полку велюньського старости, королівського полковника Гендрика Денофа. Принагідно зауважимо, що, по-перше, описані події відбувалися протягом нетривалих проміжків часу (що свідчить про їхню інтенсивність), по-друге, вони становлять не вичерпний перелік, а лише ту його частину, про яку відомо достеменно з матеріалів судових справ, зафіксованих волинськими актовими книгами.

Так, волоські вояки Владислава Немаїрича протягом лише трьох місяців навесні 1651 р. жорстоко пограбували в Луцькому повіті принаймні 12 населених пунктів, зокрема села Бабин [1, ф. 25, спр. 186, арк. 736–737; 25, с. 281], Богурин [1, ф. 25, спр. 270, арк. 228–228 зв.; 25, с. 221], Галичани [1, ф. 25, спр. 270, арк. 471 – 471 зв.; 25, с. 229], Двірець [1, ф. 25., спр. 274, арк. 721–722 зв.; 25, с. 267], Кальнятичі, Красне, Ставрів [1, ф. 25, спр. 268, арк. 838–842; 25, с. 210], Ходорки, Цвіля [1, ф. 25, спр. 270, арк. 740 зв.–745 зв.; 25, с. 238] і Яровиця [1, ф. 25, спр. 268, арк. 964 зв.–966 зв.; 25, с. 211], а також містечка Курчиці [1, ф. 25, спр. 270, арк. 740 зв.–745; 25, с. 238] і Торговиця [1, ф. 25, спр. 186, арк. 830–834; 25, с. 210] з належними до них селами. Наїзди вчинялися зухвало, із відчуттям нападниками своєї безкарності. Так, коли виявилось, що в Яровиці перебував місцевий пан Юрій Гораїн, це не збентежило найманців. Більше того, один з офіцерів, ротмістр Змієвський, зухвало казав Гораїну: «Чи радий еси гостюм? Бо якщо не радий, я сам радий собі буду! ... Кланий мі се, якщо хочеш залишитися цілим, бо я маю розказане від його

милості пана старости (Владислава Немирича. – М. В.) же не тільки у хлопа твого, але й у тебе самого, що маєш в коморі, буду брати!» [1, ф. 25, спр. 268, арк. 964 зв.–966 зв.; 25, с. 211]. Підкресливо, що Яровиця протягом нетривалого часу потерпіла від найманців принаймні тричі. Точна дата першого нападу (скаргу про який було подано 3 лютого 1651 р.) невідома [1, ф. 25, спр. 268, арк. 201–202 зв.; 25, с. 204], другий наїзд відбувся 18 березня 1651 р. [1, ф. 25, спр. 268, арк. 963–964 зв.; 25, с. 211], третій – 21 березня 1651 р. [1, ф. 25, спр. 268, арк. 964 зв.–966 зв.; 25, с. 211]. Під час другого наїзду «хлопам тамошним ... великі і незносні кривди, биттям і мордерством їх траплячи ... вчинили». Третій наїзд супроводжувався вбивствами: «... хлопа ... на ім'я Павла Тересчика з тією ж дружиною своєю на дорозі поткавши, обухами положивши на землі, так збити казав (ротмістр Змієвський. – М. В.), же потім у два тижні помер» [1, ф. 25, спр. 268, арк. 964 зв.–966 зв.; 25, с. 211]. Вбивства відбувалися і в інших населених пунктах. Зокрема, під час наїзду на село Красне було вбито місцевого жителя Гаврила Чопика, підданого Станіслава Корчминського [1, ф. 25, спр. 274, арк. 721–722, ф. 25, спр. 274, арк. 722 зв.–724 зв.; 25, с. 267].

Події в Яровиці стали предметом серйозного судового розгляду. Справу навіть було передано до Головного люблінського трибуналу – найвищої судової інстанції Волині та ряду інших воеводств, що входили до складу Речі Посполитої [1, ф. 25, спр. 186, арк. 736–737; 16, с. 382; 25, с. 281]. Однак до викликів у суд (хоч би й такий поважний) жовнірам Немирича було не звикати: як свідчать документи, їх уже викликали до

трибуналу в Любліні 1650 р., але вони зневажили позов, а возного Захарія Новицького, який його привіз, побили [1, ф. 28, спр. 86, арк. 252 зв.–253 зв.; 25, с. 144].

Від нападів волохів двічі потерпіло й село Бабин, яким також володів Юрій Гораїн. Щоправда, перший наїзд відбувся за рік до описуваних подій, у квітні 1650 р. Тоді до загону нападників входило понад 250 вояків, зокрема «шляхти й інших польського народу людей близько ста, татарів п'ятдесят .., яко волоши ... і люзних рожних людей чоловік під сто». Вояки побили й тримали під вартою підданих Гораїна, а його маєток пограбували. Зокрема, захопили десять возів з харчами та різними статками, які селяни готувалися доправити своєму пану [1, ф. 25, спр. 267, арк. 193–197 зв.; 25, с. 143].

Не менш нахабно 1653 р. діяли жовніри з іноземних корогов полку велюньського старости, королівського полковника Гендрика Денофа, які протягом двох місяців навесні 1653 р. пограбували принаймні 10 сіл у Володимирському повіті: Біле Поле [1, ф. 28, спр. 89, арк. 120 зв.–122 зв.; 25, с. 286], Куличів [1, ф. 28, спр. 89, арк. 56 зв.–58 зв.; 25, с. 283], Кути [1, ф. 28, спр. 89, арк. 120 зв.–122; 25, с. 286], Конюхи [1, ф. 28, спр. 89, арк. 82 – 82 зв.; 25, с. 284], Літин, Моковичі, Радовичі (дідич Йосиф Мокосій Боковецький) [1, ф. 28, спр. 89, арк. 56 зв.–58 зв.; 25, с. 283], Радовичі (дідич Ян Граєвський) [1, ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 370 зв.–371 зв.; 25, с. 296], Туличів [1, ф. 28, спр. 89, арк. 56 зв.–58 зв.; 25, с. 283] та Чернів [1, ф. 28, спр. 89, арк. 56 зв.–58 зв.; 25, с. 283]. При цьому збирати стації в Кутах вони взагалі не мали права, а село Радовичі (належне Граєвському) найманці пограбували

принаймні двічі, попри те, що воно було в числі постраждалих від епідемії чуми 1652 р. За свідченням Граєвського, перший раз наїхавши на село на початку 1653 р., німці з рейтарської корогви «становиськом станули, і юже то тижнів чотири стоячи, великі а незносні кривди і шкоди чинили». Вдруге те ж село зазнало наїзду 14 квітня 1653 р., але його наслідки стали значно серйознішими – частину села було спалено: «...під час свят попившися, те село з необережності власної з кінця від Сенютина рано запалили і халуп п'ять аж дощенту згоріло, а шосту верх зрубу спалили». Лише завдяки своєчасним діям селян, які загасили пожежу, вдалося запобігти великій біді: «...і аби той зруб (шостої халупи. – М. В.) не розкидали, певне, мало не всьому селу дісталось б було» [1, ф. 28, спр. 89, арк. 679 зв. – 680 зв.; 25, с. 714].

Будь-які спроби приховати статки суворо каралися. Так, 1653 р. німецькі жовніри з роти капітана Мазневича жорстоко катували підданих Миколая Богдашевського, жителів села Арестів Луцького повіту, аби дізнатися, де вони закопали своє майно і збіжжя [1, ф. 25, спр. 186, арк. 834 зв.–835 зв.; 25, с. 283]. У схожій ситуації волоські найманці живцем здирали із селянина шкіру.

Обсяг пограбованого подеколи сягав вражаючих розмірів і свідчив радше про бажання вояків збагатитися, аніж про необхідність забезпечити свої нагальні потреби. Так, 1649 р. німецькі драгуни відняли у волинського скарбника Марцина Домбровського 30 тисяч польських золотих [1, ф. 25, спр. 263, арк. 896–897 зв.; 25, с. 78]. 1651 р. волоські найманці Немирича завдали збитків на суму 8270 польських золотих у містечку Курчиці та селах Ходорки і Цвіля,

належних князю Миколаю Святополку Четвертенському [1, ф. 25, спр. 270, арк. 740 зв.–745 зв.; 25, с. 238]. Обсяг пограбованого підлеглими Гендрика Денофа 1653 р. у жителів сіл Літин, Моковичі, Радовичі (Боковецького), Туличів і Чернівців загалом склав 28250 польських золотих [1, ф. 28, спр. 89, арк. 56 зв.–58 зв.; 25, с. 283]. А в лютому 1653 р. польські й волоські жовніри Олександра Конецпольського завдали збитків на 30 тисяч польських золотих підданам князя Альбрехта-Станіслава Радзивілла, жителям Олицької, Крупської та Яблонської волостей Луцького повіту. Під час чотири-тижневого постою вояки «так по селах і фільварках, яко теж містечках стоячи, великої шкоди вбогим підданам, тим се, що самі з челяддю їли й пили, й коней годували не контентуючи, але і в побранні так пенезів готових, яко волів, бидла, овець, свиней, курей, гусей, а на останок й коней і в примушенні в тих же підданих до купування собі самим і челяді своїй медів, пив, горілок на тридцять тисяч зол. пол. менше, або й більше завдали» [1, ф. 25, спр. 186, арк. 566–567 зв.; 25, с. 277].

Наведені цифри завданих збитків вражають тим більше, якщо взяти до уваги, що річний (!) бюджет, передбачений для утримання 300 іноземних вояків гарнізону однієї з фортець, 1649 р. склав близько 52 тисяч польських золотих [1, ф. 25, спр. 262, арк. 83–89; 7, с. 74–82; 8, с. 349–361; 25, с. 45].

Окремі випадки пограбувань і здирств, вчинювані найманцями в різний час та в різних місцевостях, зрештою, призводили до катастрофічних наслідків. Спустошення, яких зазнавала Волинь, фіксувалися документально. До одного з таких джерел належить

інструкція воєводського елекційного сеймику, який відбувся 11 червня 1652 р. в м. Володимир. Зокрема, вона забороняла депутатам вального сейму у Варшаві погоджуватись на нові оборонні обтяження, оскільки воєводство вщент розорене війною. Характерно, що винуватцями найбільших спустошень шляхта визнала не лише «неприятелів Корони – козаків й татар», але й власних жовнірів, а найбільше – німецьку гвардію: «...gdy nie tylko ręka nieprzyjacielska, ogniem i mieczem ... nas znosiła, ale też własny żołnierz swój, a tym barziej narodu niemieckiego gwardya funditus ruinowali nas, przed którymi y domu nasze szlacheckie ... nie byli bezpieczne» [1, ф. 28, спр. 88, арк. 643 зв. – 646; 8, с. 434–439; 25, с. 258].

Спроби приборкати свавілля найманців вчинялися неодноразово. Зокрема, було поширене надання охоронних універсалів, які звільняли маєтки їхніх володарів від вибирання стацій, військових постоїв та інших утисків. В одному з таких листів, адресованому «wszem w obec i każdemu zosobna, komu to wiedziec należy, a mianowicie pułkownikom, oberszterom, rotmistrzom, porucznikom, kapitanom y wszystkiemu rycerstwu y ezdnemu, y pieszemu polskiego y cudzoziemskiego narodu», зазначалося: «[chcemy] ... abyscie dobra ... wszystkie miiali, ani w nich żadnych noclegów odprawowac, pogotowiu stacyi brac nie ważyli się, pod surowością prawa pospolitego y obostrzeniem artykułow woyskowych» [7, с. 218–219]. Такі документи надавали найвищі особи в державі. Наприклад, універсал королівському ротмістру Роману Загорівському 1649 р. надав коронний польний гетьман Станіслав Потоцький [1, ф. 28, спр. 85, арк. 198–199 зв.; 25, с. 72], Кристині на

Вишнівці Данилович безпеку гарантував воєвода руський, князь Єремія Вишневецький [1, ф. 25, спр. 265, арк. 671–672 зв.; 25, с. 122], а протекційний лист, який забороняв постої та вибирання стацій у духовних маєтках, 4 жовтня 1649 р. підписав король Ян Казимир [1, ф. 28, спр. 85, арк. 503–504; 25, с. 92].

Однак ані польські жовніри, ані іноземні найманці не зважали на заборони, незалежно від того, хто їх встановлював. Про це свідчать звернення по захист до судових установ від осіб, яким нібито вже була гарантована безпека. Так, наданий Роману Загорівському універсал був порушений у рік його надання (1649) жовнірами з полку німецької піхоти на чолі з полковником Станіславом Лятальським, які примусили селян з маєтку Загорів надати собі стацію [1, ф. 28, спр. 85, арк. 198–199 зв.; 25, с. 72]. Гарантії, встановлені для маєтків Кристини на Вишнівці Данилович, зокрема сіл Велицьк і Селець Луцького повіту, було порушено 1650 р. [1, ф. 25, спр. 265, арк. 671–672 зв.; 25, с. 122]. Королівський універсал «протримався» найменше. Лише через декілька днів після його підписання вояки, які зупинилися на зимові лежі в Луцьку, пограбували монастирські села Жидичин, Клепачів і Сапогів. Як зазначав архімандрит Олександр Мокосій Дениско, жовніри брали в духовних маєтках обтяжливі стації, мордували селян та примушували їх до роботи на свою користь [1, ф. 25, спр. 267, арк. 287 зв.–291; 25, с. 148].

Характерно, що суди в цих справах не могли відновити справедливості, оскільки винуватці, як правило, ігнорували позови. Так, Луцький гродський суд не зміг розглянути скаргу Габрієля Стемпковського про пограбування наприкінці

січня 1653 р. його сіл Лаврів і Митищі Луцького повіту ротмістром Петром Потоцьким і товариством його надвірної волоської корогви, оскільки відповідачі на розгляд справи не з'явилися [1, ф. 25, спр. 277, арк. 40–43 зв.; 25, с. 324].

Оскільки найманці жодним чином не реагували на охоронні універсали і, за рідкісними винятками, не ставали до суду, було очевидно, що необхідно шукати інший вихід. Його бачили в зміні системи командування іноземними регіментами: офіцерів усіх ланок слід було призначати виключно з числа осілої польської шляхти; самі ж найманці з моменту прийняття реформи до займання керівних посад не допускалися. Існувала думка, що польські офіцери запобігатимуть свавіллю найманців і сприятимуть дотриманню ними військових статутів та державних законів.

Власне, для Речі Посполитої такий спосіб командування іноземцями не був новим – поляки і раніше нерідко посідали офіцерські посади в іноземних підрозділах. Певні кроки в цьому напрямку було зроблено і на законодавчому рівні. Ще 1652 р. Варшавський сейм постановив, що «z strony zaś ludzi zaciągu cudzoziemskiego, ten porządek mieć chcemy, że gdy się z stanowiska ruszyć będą mieli, komisarza szlachcica polskiego, dobrze osiadłego, do prowadzenia o nim podamy, aby ... krzywd y szkod czynić nie dopuszczając ... żeby skwierku, płaczu ubogich ludzi przestregal» [5, с. 170].

Попри це остаточне запровадження реформи відбулося лише 1654 р. Формальним приводом до неї став конфлікт між коронним великим гетьманом князем Станіславом Потоцьким та оберштером (полковником) іноземних найманців Генрихом Валерадом. Конфлікт

розпочався як пересічна справа, яких у той час було багато: Гельжбета Станішевська скаржилася на рейтарів і драгунів з регіменту полковника, які пограбували її маєток. Справа стала відома великому гетьману. Під час її розгляду з'ясувалося, що це далеко не єдиний злочин, вчинений жовнірами з цього підрозділу. Раніше вони жорстоко побили і пограбували брацлавського чашника Миколая Кордиша [1, ф. 28, спр. 90, арк. 871–875 зв.; 25, с. 313], а також принаймні тричі (у лютому, березні і квітні 1654 р.) грабували село Дубники Володимирського повіту, маєток Катерини Дуїнової Вольської [1, ф. 28, спр. 90, арк. 245 зв.–248; 25, с. 315]. Потоцький викликав Валерада і його офіцерів до військового суду у справі щодо невиконання універсалів про недопущення грабунків і насильств [1, ф. 28, спр. 90, арк. 891 зв.–892; 25, с. 315]. Однак навіть безпосередній наказ верховного головнокомандувача коронної армії злочинці зневажили. Обурений князь арештував самого Валерада і всіх офіцерів його підрозділу, а їхню справу, як прецедент, виніс на розгляд вального сейму, який розпочав роботу у Варшаві 9 червня 1654 р. [1, ф. 28, спр. 90, арк. 907–907 зв.; 25, с. 316]. Шляхетське зібрання, розглянувши по суті справу про зловживання підлеглих Валерада, мало прийняти загальне рішення щодо сваволі чужоземних регіментів, яка дедалі більше посилювалась [1, ф. 28, спр. 90, арк. 871–875 зв.; 25, с. 313]. На жаль, реформа не дала бажаних наслідків. Польська шляхта, яка займала офіцерські посади в іноземних підрозділах, сама звикла порушувати військові статuti, сеймові постанови та королівські ордонанси, отже, не могла забезпечити дотримання законності своїми підлеглими.

Таким чином, огляд окремих аспектів функціонування найманих підрозділів у складі коронного війська дає можливість підтвердити дві ключові тези, які стали вихідними для даної розвідки: в роки Хмельниччини на Волині сконцентрувалося чимало іноземних найманців, які, попри високі бойові якості, становили руйнівну за своєю сутністю військовою силу, передусім спрямовану на мирне населення. До головних чинників, які зумовили значний рівень фінансових, матеріальних та демографічних втрат у середовищі волинського соціуму, належить тріада: покладення на виснажених війною людей непідйомного тягара зі сплати найманцям жолду та їх поточного утримання у вигляді надання стацій і військових постів; зорієнтованість вояків на захоплення здобичі шляхом пограбування обивателів; нездатність військової та цивільної адміністрації Речі Посполитої приборкати свавільство власного війська. Точні дані збитків, завданих волинянам, наразі невідомі, тож доводиться послуговуватись оціночними характеристиками. Причини даного недоліку об'єктивні, вони полягають у недостатній кількості доступного дослідникові документального матеріалу. Власне, цей недолік визначає вектор подальших досліджень: зусилля передусім слід зосередити на виявленні і введенні до наукового обігу нових документів та встановленні на їх підставі точної кількості найманців, які діяли в різних регіонах Волині на всіх етапах Хмельниччини, і точному визначенню збитків, яких було завдано ними пересічним волинянам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

2. Howard M. Wojna w dziejach Europy. – Wrocław, 2007. – 163 s.

3. Korzon T. Dzieje wojen I wojskowości w Polsce. – Lwów – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1923.

4. Pamiętniki Samuela I Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII). Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Alojzy Saikowski. – Wrocław, 1961.

5. Volumina Legum. – Petersburg, 1859. – Т. IV.

6. Александров С. Немецкий наёмник конца XV – середины XVII вв.: грани ментальности // Военно-историческая антропология. – М., 2002.

7. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV.

8. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. II. – Т. I.

9. Вальггаузен, Якоби фон. 1647 год. Учение и хитрость ратного строения пехотных людей. Издание главного штаба. Печатано под наблюдением действительного члена Русского Императорского исторического общества А. З. Мышлаевского и члена С.-Петербургского археологического института И. В. Парийского. – С.-Петербург, 1904.

10. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Издана временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1848.

11. Висотін М. Епідемії як чинник втрат мирного населення Волині в період 1648–1657 рр. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – Луцьк, 2011.

12. Висотін М. Наслідки союзницьких угод з татарами 1648–1657 рр. для мирного населення Волині // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2012.

13. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы: в 3-х т. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. – Т. 2. – 559 с.

14. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1922. – Т. 8. – Ч. 2.

15. Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965. – 826 с.

16. Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – 790 с.

17. Джерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6.

18. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Т. 1.

19. Крип'якевич І. Сербі в українському війську 1650–1660 р. // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1920. – Т. 129.

20. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.

21. Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915.

22. Новоселов В. Обычай войны XVI в. и мотивация поведения наёмных солдат // Военно-историческая антропология. Предмет, задачи, перспективы развития. Ежегодник. – Москва: РОССПЭН, 2002. – 400 с.

23. Сокирко О. Гетьманські «німці»: війська іноземного автораменту другої половини XVII – початку XVIII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2011. – №11.

24. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.

25. Сухих Л., Страшко В. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг. – К.: ВІПОЛ, 2008. – 1112 с.

26. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. – К.: Темпора, 2010. – 146 с.

27. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. – К., 1993.

28. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

REFERENCES

1. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.

2. HOWARD, M. (2007) *Wojna w dziejach Europy*. Wrocław, 163 p. [in Pol.]

3. KORZON, T. (1923) *Dzieje wojen I wojskowości w Polsce*. Lwów – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolinskich. [in Pol.]

4. *Pamiętniki Samuela I Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)* (1961) Wrocław. [in Pol.]

5. *Volumina Legum* (1859) Petersburg, Volume IV. [in Pol.]

6. ALEKSANDROV, S. (2002) German Mercenary of the Late XVI – Mid XVII Centuries: Edges of Mentality. In: *Voenno-istoricheskaya antropologiya*. Moscow. [in Rus.]

7. *Archives of South-Western Krai, issued by the Commission for Analysis of Ancient Acts, attached to Kiev, Podolia and Volhynia governors-general. Acts dated the period of Bogdan Khmelnytsky* (1914) Kyiv. Part III. Volume IV. [in Rus.]

8. *Archives of South-Western Krai, issued by the Commission for Analysis of Ancient acts, attached to Kiev, Podolia and Volhynian governors-general. Resolution of Provincial Nobility Seims in South-Western Russia* (1861) Kyiv. Part II. Volume I. [in Rus.]

9. WELLHAUSEN, JA. (1904) *1647. Doctrine and Stratagem of Military Organization of Infantry*. Saint Petersburg. [in Rus.]

10. VELYCHKO, S. (1848) *Chronicles of Events in South-Western Russia in the XVII Century*. Compiled by Samoil Velichko, Former Clerk Office of Zaporizhia Army, 1720. Kyiv. [in Rus.]

11. VYSOTIN, M. (2011) Epidemics as a Factor of Civilian Casualties in Volyn in 1648 – 1657. In: *Stryi Lutsk. Naukovo-informatsiynyi zbirnyk*. Lutsk. [in Ukr.]
12. VYSOTIN, M. (2012) Aftermaths of Allied Agreements with Tatars in 1648 – 1657 for the Civilian Population of Volyn. In: *Studii i materialy z istorii Volyni*. Kremenets. [in Ukr.]
13. *Reunification of Ukraine with Russia: Documents and Materials: In 3 Volumes* (1953) Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. Vol. 2. [in Rus.]
14. HRUSHEVSKYY, M. (1922) *History of Ukraine-Rus*. Lviv. Part. 8. Volume 2. [in Ukr.]
15. *Documents Relating to the Liberation War of the Ukrainian People in 1648–1654* (1965) Kyiv: Naukova dumka. [in Rus.]
16. *Encyclopedia of History of Ukraine* (2009) Kyiv: Naukova dumka. Vol. 6. [in Ukr.]
17. *Research Sources Relating to History of Ukraine-Rus* (1913) Lviv. T. 6. [in Ukr.]
18. KRYPIAKEYCH, I. (1936) *History of Ukrainian Army*. Lviv. Vol.1. [in Ukr.]
19. KRYPIAKEYCH, I. (1920) Serbs in Ukrainian Army in 1650 – 1660. In: *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*. Lviv. Vol. 129. [in Ukr.]
20. *Chronicles of Hadiach Colonel Hryhoriy Hrabianka* (1992) Kyiv: Tovarystvo «Znannia» Ukrainy, 192 p. [in Ukr.]
21. LYUBAVSKIY, M. (1915) *Outline of History of the Lithuanian-Russian State until the Union of Lublin*. Moscow. [in Rus.]
22. NOVOSELOV, V. (2002) Customs of the 17th Century War and Combat Motivation of Mercenaries. In: *Voenno-istoricheskaya antropologiya*. Moscow: ROSSPEN. [in Rus.]
23. SOKYRKO, O. (2011) Hetman's «Germans»: Foreign Autorialment Troops in the Second Half of the 17th – Early 18th Centuries. *Ukraina v Tsentralno-Skhidniy Yevropi*. Kyiv. No. 11. [in Ukr.]
24. SOKYRKO, O. (2006) *The Second Grade Knights. Mercenary Army of the Left Bank Ukraine in 1669–1726*. Kyiv: Tempora. [in Ukr.]
25. SUKHYKH, L. & STRASHKO, V. (2008) National-Liberation War in Ukraine 1648–1657 [collection of register materials]. Kyiv: VIPOL. [in Ukr.]
26. SHAMENKOV, S. (2010) *Infantry of Ukrainian Hetmans in the 17th – Early 18th Centuries*. Kyiv: Tempora. [in Ukr.]
27. CHEVALIER, P. (1993) *History of struggle of Cossacks against Poland with investigation of their origin, country, customs, religion and way of governing and the second investigation of Perekop Tatars*. Kyiv. [in Ukr.]
28. YAKOVENKO, N. (2002) *A Parallel World. The Research on the History of Concepts and Ideas in the XVI–XVII Centuries Ukraine*. Kyiv: Krytyka. [in Ukr.]

M. Vysotin

Destructive Influence of Foreign Mercenaries on Civilian Population of Volyn during the Khmelnytskyi Uprising

Abstract

The article examines some aspects of «foreign autorialment» units as a part of Crown forces at the times of Khmelnytskyi Uprising in Volyn. In particularly, the author determined the factors of their destructive impact on state of civilian population and described mechanisms of their action. It was found that a great number of foreign mercenaries were located in Volyn during the researched period. Despite high fighting qualities, they took destructive actions towards the civilian population. The economic burden of paying zhold to mercenaries and their maintenance lied heavy on the civilian population in the form of taxes, provision of housing etc. The growth of military level threat caused increase of the number of mercenaries that, in its turn, led to increased taxation which sometimes exceeded by 18 times the ordinary level. The impoverishment of the population as a result of military operations and related natural disasters caused a decline in paying capacity and adversely affected the material and

financial support of mercenaries. In its turn, that caused a decline of military discipline and triggered a wave of violence against the civilian population. The military and civil administration of the Commonwealth, having realized the danger coming from uncontrolled soldiers, took measures to rein in them. In particular, they extended the legal framework for more effective prosecution of war criminals; issued universals which owners were guaranteed the inviolability of their property; made attempt to reform the system of mercenary command. Unfortunately, none of those measures had successful results that finally caused considerable civilian casualties.

До головних чинників, які зумовили значний рівень фінансових, матеріальних та демографічних втрат у середовищі волинського соціуму, належить тріада: покладення на виснажених війною людей непідйомного тягаря зі сплати найманцям жолду та їх поточного утримання у вигляді надання стацій і військових постоїв; зорієнтованість вояків на захоплення здобичі шляхом пограбування обивателів; нездатність військової та цивільної адміністрацій Речі Посполитої приборкати свавільство власного війська.